

تحقیق و انتشار نسخه‌های خطی پزشکی به زبان عربی^۱

دکتر سلمان قطایه*

مترجم: محمود نظری**

چکیده

در این مقاله، که اصل آن در مجلهٔ معهد المخطوطات العربية (۱۹۸۵ م) چاپ شده است، مطالبی دربارهٔ تصحیح متون عربی زبانِ طَبِّی ارائه شده، که البته عمدهٔ این مطالب دربارهٔ تصحیح متون غیر طَبِّی نیز مربوط است. برخی از این مطالب که ویژهٔ تصحیح متون طَبِّی است، عبارتند از: داشتن اطلاعات کافی از طبّ قدیم و جدید و علوم مرتبط بدان، دانستن دانش فلسفه و منطق، که طبّ قدیم به این علوم نزدیک‌تر بوده و با آنها ارتباط داشته است، داشتن روحیه‌ای علمی و جستجو و واریسی دقیق در منابع و مصادر جدید و قدیم طَبِّی، مطالعهٔ منابع معروف در تاریخ طب همچون کتاب الطب فی الاسلام مانفرد اولمان، و کتاب التراث العربی (بخش طب) فؤاد سزگین و... نوشتن تعلیقه‌ای روشن‌گرانه در شرح و توضیح اصطلاحات طَبِّی، تطبیق و مقایسهٔ مطالب متن با دستاوردهای پزشکان پیشین، تنظیم فهرست‌های فنی لازم همچون فهرست عناوین و اسامی بیماری‌ها، ادویه، اصطلاحات پزشکی و...

کلید واژه: تصحیح متون، روش تصحیح، علائم ویرایشی، تعلیقه، مقدمه، فهرست واژه‌نامه.

۱. مجلهٔ معهد المخطوطات العربية - کویت، المجلد التاسع والعشرون، الجزء الاول، ۱۴۰۵ هـ / ۱۹۸۵ م.

** محقق نسخه‌های خطی پزشکی.

** کارشناس ارشد الهیات و معارف اسلامی.

مقدمه

در این چند صفحه نگارنده در صدد است تا روش معمول و مرسوم تحقیق و احیای نسخ خطی، و روش خاصی را که در تصحیح نسخ پزشکی به کار می‌رود، به اجمال بیان نماید.

بالتبع هدف در این مقاله ارائه بحث کامل و جامعی از موضوع مربوط نیست چرا که در این صورت، بحث از چارچوب اختصار گویی خارج شده و خود نیازمند تألیف کتاب مستقلی است که مقصود ما نیست.

در این بحث به ذکر روش‌ها و اصول قاعده‌مندی که در خلال تصحیح باید مورد توجه قرار گیرند پرداخته خواهد شد. روش‌های معمول تحقیق نسخ خطی عمومیت داشته ولی بسا برخی نسخ که روش خاصی را می‌طلبد و این بستگی به خبرویت و توانمندی محقق دارد.

شرایط تحقیق

نگارنده معتقد است که تصحیح نسخه‌های خطی به شکل فردی و مستقل در زمان کنونی چندان مناسب به نظر نمی‌رسد. ضروری است علاقه‌مندان به این فن تحت اشراف و نظر یک مؤسسه علمی مرتبط با موضوع مانند فرهنگستان‌ها و مجامع علمی و مراکز نشر و احیای میراث مکتوب به این امر مشغول شوند، چرا که این گونه مؤسسات با امکاناتی که در اختیار دارند کار محققان را تا حد زیادی آسان می‌کنند. همچنان که در کار تحقیق ملتزم به اتخاذ روش واحدی هستند که در نهایت محصولات آنها یکدست و با نظم و شق عرضه می‌گردد و نسخه‌های خطی با شکلی مشابه و نزدیک به یکدیگر تحقیق و منتشر می‌شوند.

از همان ابتدا با برخی مشکلات در کار تحقیق مواجه‌ایم:

اول: چه کسی توانایی انجام این مهم را دارد؟

برخی معتقدند که باید پزشک به تصحیح نسخ خطی پزشکی دست یازد و قائل به تخصصی شدن این امرند. اما فی‌الواقع بندرت دیده شده که نسخ طیبی را پزشکان عرب یا غیر عرب تصحیح و تحقیق کنند.

مورخان مشهور در تاریخ علم طب در جهان هیچ یک پزشک نبودند مانند مانفرد اولمان در آلمان، دکتر اکبر اسکندر در انگلستان، دکتر سامی حمارته در آمریکا.

علاوه بر آنچه که مذکور شد، با توجه به اینکه طب قدیم به فلسفه و منطق نزدیکتر بوده و کمابیش بر آراء و نظرات بقراط منطبق است و با طب امروز ارتباط و وابستگی جز بندرت ندارد، می‌توان نتیجه گرفت که غیر پزشکان نیز می‌توانند با شرایط ذیل به تصحیح نسخ خطی اقدام کنند:

- داشتن اطلاعات کافی از طب قدیم و جدید و علوم مرتبط بدان
- آشنایی با فلسفه‌ها بخصوص فلسفه یونان، عرب و اسلام
- آشنایی با حداقل یک زبان علمی خارجی
- داشتن روحیه علمی و جستجو و واریسی دقیق در منابع و مصادر جدید و قدیم
- به دور بودن از هوی و هوس و در تجزیه و تحلیل مسایل واقع بین بودن
- آشنایی داشتن با نسخه‌های خطی مربوط به دوره‌های مختلف
- آشنایی داشتن با خطوط عربی و تطور آن و خبرویت در قرائت اجازات و سماعات بهتر است که خبر مربوط به تحقیق نسخه خطی مورد نظر محقق در مجلات و نشریات تخصصی مانند نشره اخبار التراث العربی که در معهد المخطوطات العربیه کویت منتشر می‌شود اعلام گردد تا اطمینان حاصل شود که فلان نسخه قبلاً چاپ تحقیقی نشده و ازدوباره کاری جلوگیری به عمل آید یا اینکه شاید اهل فن، نسخه‌های دیگری از کتاب مورد نظر را معرفی کنند.

نسخ خطی پزشکی نیز به شرط داشتن شرایط ذیل از ارزش تحقیق و نشر برخوردارند:

- قبلاً چاپ نشده‌اند یا اینکه به شکلی غیر علمی و غیر انتقادی و یا ناقص منتشر شده باشند
- نسخه ناشناخته ولی دارای اهمیت است
- نسخه شناخته شده ولی اهمیت فوق العاده‌ای دارد
- نسخه‌های منحصر به فردی که در وضعیت نامناسبی قرار دارند و لازم است که قبل از تلف شدن و نابودی منتشر شوند

به طور قاطع تحقیق در موارد ذیل را مردود می‌شماریم:

۱. تحقیق و نشر بخشی از نسخه یا به صورت ناقص (مثلاً تنها یک فصل از آن)
۲. تحقیق بر اساس تنها یک نسخه، در صورتی که نسخه‌های دیگری از کتاب یافت

شود.

شیوه کار

برای شناخت نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های جهان از سه منبع اساسی می‌توان بهره جست:

- کتاب بروکلیمان علی رغم داشتن اشتباهات و نیاز آن به تجدید چاپ
- کتاب اولمان: (الطب فی الاسلام)
- کتاب فؤاد سزگین که کامل‌تر و مفصل‌تر و جدیدتر است
- محقق می‌تواند به شکل‌های مختلف به نسخه‌های خطی دست یابد:
- یا میکروفیلم آن موجود باشد که بدست آوردنش زحمت کمتری دارد
- یا تصویر آن مطابق اصل (فتوکپی) یا به صورت عکس از میکروفیلم است یا تصویر برداری از آن با دستگاه T3 انجام شده باشد که هر یک از این اشکال محاسنی و معایبی دارد.
- در واقع هرگاه نسخه به صورت میکروفیلم موجود باشد محقق باید به تصاویر نسخه به کرات مراجعه نماید. بهتر آن است که در صورت امکان، جهت مراجعه به متن به محلی که نسخه در آنجاست سفر کرده و به معرفی دقیق آن پردازد. البته با توجه به تعدد نسخه‌ها و پراکندگی آنها در جاهای مختلف و ضیق وقت و مشقت سفر چنین سفری معمولاً امکان‌پذیر نیست.
- روش دیگر چاپ کتاب به صورت افست لوحی (= فاکسیمله) از روی نسخه است چنان که دکتر احمد یوسف حسن در مورد کتاب تقی الدین و میکائیکا العربیه انجام داده است.
- به اعتقاد نگارنده این روش تنها در یک صورت امکان دارد و آن زمانی است که نسخه منحصر بوده و ضرورت ایجاد می‌کند که به سرعت به چاپ برسند.
- اما در رابطه با نحوه گزینش و انتخاب نسخه‌ها به نظر نگارنده، دکتر صلاح الدین منجد آن را به طور اجمال و کامل با رعایت ترتیب ذیل بیان کرده است البته بعد از مشخص شدن صحت نسبت کتاب به مؤلف.
- بهترین نسخه‌ای که برای تصحیح و نشر باید مورد استفاده قرار گیرد آن است که به وسیله خود مؤلف نوشته شده باشد که در واقع نسخه اساس محسوب می‌شود.
- پس از دست یافتن به نسخه مؤلف لازم است بررسی کنیم که مؤلف آیا کتابش را در یک یا چند مرحله تألیف کرده تا مطمئن شویم نسخه‌ای که در اختیار ماست آخرین

شکلی است که مؤلف برای کتاب خود وضع کرده است.
- سپس نسخه‌ای که مؤلف آن را پس از کتابت دیگران خوانده یا برایش خوانده شده و مؤلف با خط خود اعتراف کرده که نسخه را خوانده یا برایش قرائت کرده‌اند.
- آنگاه نسخه‌ای که از نسخه مؤلف نقل شده یا آنکه با آن مقابله شده است.
- نسخه‌ای که در زمان حیات مؤلف کتابت شده و دارای حواشی و تعلیقات علما می‌باشد.

- نسخه‌ای که در روزگار مؤلف کتابت شده و فاقد این تعلیقات می‌باشد.
- نسخه‌های دیگری که پس از درگذشت مؤلف کتابت شده که از میان نسخه‌ها قدیمی‌تر بر جدید مقدم است و آنچه دانشمندی آن را استنساخ کرده یا بر عالمی قرائت شده برتری دارد. گاهی چند حالت پیش می‌آید از جمله آنکه به نسخه جدید صحیح و بدون غلط بر می‌خوریم که بر نسخه قدیمی‌تر که در آن تصحیف و تحریف راه یافته برتری داشته باشد.

تحقیق

برحسب آنچه که می‌دانیم دو روش برای تحقیق وجود دارد:
اول پایبندی و تقید کامل داشتن به نسخه اساس و مورد اعتماد، بدین ترتیب که هر صفحه از نسخه با صفحه کتاب مقابله شود و بدون تغییر در ردیف و ترتیب سطرها، تنها از نقطه و ویرگول استفاده شود. عنوان‌ها با حروف درشت‌تر از متن نگارش شوند.
در واقع هدف ارائه و انتشار کتاب به گونه‌ای است که گویا عین خود نسخه اساس عرضه شده است، مانند کتاب العشر مقالات فی العین حنین بن اسحاق به تحقیق ماکس مایرهوف. البته بعد از اختراع میکروفیلم رنگی در اینجا دیگر نیاز به چنین تقیدی نیست.

سپس پدیده جدیدی بوجود آمده که قبلاً ناشناخته بود و روش تحقیق را تغییر داد. عده کمی از مستشرقین و علمای عرب به تاریخ طب عربی اهتمام ورزیدند، اما امروزه این دایره بسته به مرور وسیع‌تر گشته و می‌بینیم و نیز پزشکان بلکه سایر اهل علم نیز به شناخت تاریخ طب عربی علاقه‌مندند و بدین جهت بیشتر محققان به طریقه ذیل عمل می‌کنند:

به کارگیری علایم ویرایشی مانند نقطه، ویرگول، علامت‌های تعجب و استفهام و

نوشتن عناوین با حروفی بزرگتر از متن.

این روش دو اشکال دارد. اول: زیاده روی در ور رفتن و تغییر در متن و به کار بردن نادرست علایم ویرایش. به نظر نگارنده کسی که به تحقیق نسخه خطی همت می‌گمارد، باید در حدّ اعلی امانتدار بوده و در استفاده از علایم ویرایشی جانب اعتدال را رعایت کند.

دوم: به وجود آمدن هرج و مرج در تحقیق نسخه‌ها؛ چرا که هر یک از محققان برای تحقیق نسخه‌ها سلیقه‌ها و ایده‌های خاصی دارند. متأسفانه برخی از کتاب‌هایی که تحقیق و چاپ شده‌اند، اگر نگوییم از لحاظ علمی بی‌ارزش بلکه کم ارزشند و خود منشأ اشتباهات و اغلاط برای محققانی است که در تحقیقات خود از آنها استفاده می‌کنند. به نظر نگارنده باید تلاش نمود که در تحقیق انواع نسخه‌های خطی روش واحدی را اتخاذ کرد، البته با در نظر گرفتن ویژگی‌هایی که هر یک از انواع نسخه‌های خطی اعم از تاریخی، فقهی، ریاضی، پزشکی، الخ دارند. اینک در اینجا از روشی که در تحقیق برگزیده‌ایم سخن می‌گوییم.

فنّ تحقیق

- سطرها با ارقام ۵، ۱۰، ۱۵، ۲۰ شماره گذاری می‌شود. البته این در صورتی است که تعداد سطرها بیشتر باشد اما در حالت عکس از رقم ۳ و مضرب‌های آن استفاده می‌شود.

- برگ‌های نسخه اساس و اصل شماره گذاری می‌شود. بهتر آن است که دیگر نسخه‌های مورد استفاده نیز به هدف مراجعه راحت‌تر به متن هر یک از آنها شماره گذاری شوند.

- از علایم ویرایشی مانند نقطه، ویرگول، تشدید استفاده شود.

- ترجیح داده می‌شود که در پاورقی‌ها به جای توضیحات و تعلیقات، اختلاف نسخه‌ها درج شود و حواشی توضیحات در آخر کتاب همراه با شماره یا به صورت جدول‌های مفصل (جدول دواجات، امراض، اعلام) که به ترتیب حروف الفبایی‌اند بیاید.

- شکل املائی برخی کلمات را می‌توان تغییر داد مانند ثلث که نوشته می‌شود ثلاث، یلقا که نوشته می‌شود یلقى، سلیمین که نوشته می‌شود سلیمان.

- کلماتی که فهم آنها مشکل است و همچنین اعلام اعراب‌گذاری می‌شود و اعراب‌گذاری تمام متن لازم نیست.
- می‌توان خطاهای دستوری را همراه با ذکر موارد اصلاح نمود: قاعده کلی آن است که به این موارد در ابتدای کتاب برای اولین مرتبه اشاره کرد.
- برای هر نسخه می‌توان یک حرف اختصاری وضع کرد که از اسم کتابخانه یا شهری که نسخه در آنجا موجود است اخذ شده باشد. از حرف «و» برای روی برگه و از حرف «پ» برای پشت آن استفاده می‌شود و این چنین نوشته می‌شود: «و ۳۰» یعنی روی برگه ۳۰ از نسخه «ب» و این مطالب در حاشیه سمت راست با توجه به صفحه راست و حاشیه سمت چپ با توجه به صفحه چپ درج می‌گردد.
- می‌توان حرف یا کلمه‌ای را به متن اضافه کرد در صورتی که محقق ضرورت این افزوده را به جهت استواری و انتقال متن ضروری بداند که در این حالت افزوده بین دو قلاب [] قرار می‌گیرد.
- هرگاه در نسخه اساس و مورد اعتماد پارگی یا سوراخی ایجاد شده باشد (و مقداری از متن از بین رفته باشد) جمله یا عباراتی که به متن از نسخه‌های دیگر اضافه می‌شود را بین دو پرانتز قرار می‌دهند.
- کلمات ناخوانا بین سه نقطه در داخل دو قلاب قرار می‌گیرد. هر سه نقطه یک کلمه محسوب می‌شود.
- هرگاه اسم کتابی در متن آمده باشد در داخل گیومه «» قرار می‌گیرد.
- جمله‌های معترضه بین دو خط تیره — — قرار می‌گیرد.
- محقق می‌تواند با وضع علائم اختصاری به منابعی که مکرراً یاد می‌شوند اشاره کند. هر کدام از این علائم در ابتدای کتاب قرار می‌گیرد.
- برخی مستشرقان علامت + را در کنار کلمه ناخوانا یا مشکوک قرار می‌دهند و برخی دیگر بعد از آن، کلمه «کذا» را در پرانتز قرار می‌دهند. می‌توان ستاره کوچکی را بالا یا کنار آن قرار داد. در هر صورت تغییر جمله یا عبارتی در متن ولو اینکه اشتباه باشد کار صحیحی نیست به ویژه آنکه به همین شکل در تمامی نسخه‌ها ثبت شده باشد.
- نیازی به ذکر شرح حال شخصیت‌های مشهوری مانند بقراط، جالینوس، ابن سینا، رازی و امثال آنها نیست.
- نیازی به آوردن توضیحات و تعلیقات مفصل نیست مانند اینکه بخواهیم کلمه‌ای

غامض و دشوار را با استناد به تمامی منابع توضیح دهیم بلکه ذکر یک عبارت و یک جمله مختصر که مقصود را ادا کند کافی است.

نگارش مقدمه و توضیحات

لازم است مقدمه‌ای برای کتاب تحریر شود و محقق خصوصیات نسخه‌های مورد استفاده خود را در آن قید کند مانند طول و عرض نسخه، تعداد برگه‌ها، سطرها، نوع مرکب و ورق و...

- ضروری است که حداقل تصویر صفحه اول نسخه اساس هر کتاب درج شود و بهتر درج صفحه اول و آخر تمامی نسخه‌هاست.

- به جهت اقناع و ارضای شیفتگان به علم پزشکی ضروری است که شروع، تعلیقات و مقدماتی که در بهتر فهمیدن متن کمک می‌کند نیز گنجانیده شوند.

- باید تاریخ نگارش کتاب و اینکه چگونه و جهت چه کسی نوشته شده ذکر شود و اینکه این کتاب آیا ترجمه شده و تاریخ ترجمه و ارزش آن و تصویر صفحه‌ای از نسخه خطی ترجمه شده یا چاپ شده آن درج شود. همچنین شرح حال مترجم آورده شود.

- هرگاه مؤلف مشهور باشد مانند ابن سینا یا رازی و کتاب‌های زیادی راجع به شرح حال آنان نگاشته شده باشد نیازی به ذکر شرح حال ایشان نیست. اما اگر فردی معروف نباشد باید به طور کامل شرح حال، آثار و فعالیت‌ها و عصری را که در آن زندگی می‌کرده را ذکر نمود. هرگاه بیان این مقدمات و توضیحات طولانی شود می‌توان آنها را به صورت ذیل درج کرد:

یا قبل از متن یعنی بعد از به پایان رسیدن چاپ متن تا محقق بتواند به صفحات کتاب استناد کند که در این حالت با حروف الفبا مشخص می‌گردند تا از متن که توسط اعداد شماره‌گذاری شده‌اند تمییز داده شوند. یا اینکه صفحه سمت راست را جهت توضیح آنچه که در متن موجود در صفحه مقابل آمده اختصاص دهد که در این حالت برای خوانندگان بهتر و مفیدتر است و ما در تحقیق کتاب ما الفارق رازی از این شیوه بهره جستیم. یا اینکه در کتابی به طور مستقل آورد چنانکه دکتر کمندی، در ترجمه کتاب افراد المقال فی امر الضلال بیرونی انجام داده است.

- استفاده از اشکال و تصاویر موجود در نسخه خطی به جهت توضیح بیشتر و فهم کامل تر متن اشکالی ندارد.

- بهتر است به مطالب جدید یا اضافی و الحاقی مؤلف در کتاب اشاره شده و با آنچه که دستاورد پزشکان پیش از اوست مقایسه و سنجیده شود و هم به مصادر یونانی جهت مقایسه با آن و نیز اثبات ریشه‌دار بودن طب عربی مراجعه شود. ضروری است که محقق دیگری غیر از محقق کتاب، اشتباهات و برخی نواقص کتاب را اصلاح کند و مناسب‌تر آنکه وی نسبت به موضوع کتاب احاطه کافی داشته باشد، مثلاً در مورد کتب پزشکی پزشکی باشد و یا کتب دواجات داروساز باشد. - و در آخر نمونه‌هایی کتاب در اختیار متخصص در ادبیات و زبان عربی قرار گیرد تا آن را مطابق با قواعد صحیح عربی منطبق و استوار سازد.

درخصوص کتابت اسامی عربی به حروف لاتینی بر طبق جدول ذیل عمل می‌شود:

F	ف	R	ر	همزه ء
Q	ق	Z	ز	A
K	ک	S	س	B
L	ل	SH	ش	t
M	م	S	ص	th
N	ن	d, ض	ض، د	J
H	ه	t, ط	ط، ت	H
U,W	و	Z, ظ	ظ، ز	KH
Y	ی	E, ع	ع، ه	d
		gh	غ	dH

شایسته است، که محقق بعد از چاپ و عرضه کتاب، نقدها و استدراکاتی که بر آن نوشته می‌شود را در چاپ دوم اعمال کند.

و این چنین می‌بینیم که کار محقق کار سهل و ساده‌ای نیست به خصوص آنکه بخواهد به شیوه‌ای که ذکر کردیم ملتزم شود. شاید به همین سبب است که کتاب‌های طب عربی که به شیوه صحیحی تحقیق شده باشند نادرند. اما التزام به روش تحقیق ضروری است که علاقه‌مندان به ارائه خدمت در طریق احیای میراث مکتوب پزشکی باید بدان اهتمام ورزند.

لازم است که در انتهای کتاب ترجمه مقدمه و فهرست کلی مطالب به یکی از زبان‌های علمی امروزی مانند انگلیسی، فرانسه، آلمانی و روسی درج شود.

فهرست‌ها

درج فهرست‌های کتاب اهمیت زیادی دارد چرا که کار محقق را که می‌خواهد از کتاب استفاده کند راحت می‌سازد.

فهارس مهم عبارتند از:

- فهرست اعلام و شهرها
- فهرست اسامی بیماری‌ها و امراض
- فهرست اسامی دواجات و غذاها
- جدول وزن‌ها و اندازه‌گیری‌ها و مقایسه آنها با اوزان امروزی
- فهرست منابع عربی
- فهرست منابع خارجی

می‌توان به جای توضیحات در پاورقی، به طور اجمال توضیحاتی را راجع به اسامی گیاهان آورد و همچنین اسامی لاتینی و مرادف عربی آن اگر مرادف داشته باشد را به شکل زیر درج کرد:

انگلیسی	لاتینی	با حروف لاتین	اسم گیاه به زبان عربی
ACACIA	ACACIA	AQAQYA	افاقیا یا قاقیا (شربت مرکب گیاهی) ۱۲۲-۱۵۴، ۳۰۲، ۴۰۱، ۵۰۵، ۷۰۳، ۸۰۱

هرگاه کتاب پزشکی محض باشد و در آن اصطلاحات علمی به کار رفته باشد بهتر آن است که هر واژه نامه الحاقی به کتاب ذکر شوند.

اما در خصوص به ذکر منابع این چنین نوشته می‌شود:

- د. المنجد، صلاح‌الدین: قواعد تحقیق النصوص، مجلة معهد المخطوطات العربية، مجلد ۲، ۱۹۵۵، ص ۵۲.

فهرست اعلام بر اساس حرف اوّل مشهور فرد تنظیم می‌شود مثلاً ابوبکر محمد بن زکریای رازی تحت عنوان حرف راء درج می‌شود بدین شکل: الرازی، ابوبکر محمد بن زکریا. علاوه بر اینکه تحت عنوان حرف الف نیز درج می‌شود بدین صورت: ابوبکر محمد بن زکریای رازی (انظر: الرازی) و تحت عنوان حرف باء بدین شکل: ابوبکر محمد بن زکریای رازی (انظر: الرازی).